

KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ BAZI DEYİMLERİ AÇIKLAMADA ESKİ TÜRKÇENİN YERİ YA DA ARA ARKAİK KELİMELER

Nuridin USEEV*

Özet:

Kalıplaşmış dil birliği olması sebebiyle deyimlerin yapısında bugün anlamı bilinmeyen kelimeler bulunmaktadır. Kırgız Türkçesinde bulunan deyimlerde de anlamı bugünlerde bilinmeyen ve tek başına kullanılmayan kelimelerin sayısı çoktur. Böyle kelimelerin anlamlarının tespiti deyimlerin iyi anlaşılmasında da önemlidir. Dolayısıyla bu kelimelerin anlamlarının incelenmesi gerekmektedir. Makalemizde Kırgız Türkçesinde geçen deyimlerdeki bazı kelimelerin üzerinde durarak onların anlamlarını Eski Türkçe Dönemi'ne ait eserlerde bulunan kelimeler vasıtasıyla açıklamaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: Deyim, arkaik kelimeler, söz varlığı, Kırgız Türkçesi, Eski Türkçe.

The Place of Old Turkish in Explaining some Idioms in Kyrgyz Turkish or Archaic Words

Abstract:

Due to the unity structure of language idioms have the words which meaning today are unknown. There are many the number unknown meaning and not used in stand-alone of words in the Kyrgyz Turkish idioms nowadays. Detection the meanings of such words in phrases is also important to better understand idioms. Therefore, should be examined the meanings of these words. In this article we worked on some words which used in Kyrgyz Turkish idioms. And we tried to explain the meanings of these words through the Old Turkish works.

Key words: idioms, archaic words, vocabulary, Kyrgyz Turkish, Old Turkish.

Giriş

Deyimler kalıplaşmış dil birliği olması sebebiyle nesilden nesile daha az değişikliğe uğrayarak geçmektedir. Yani oluştuğu kelimeler diğer kelimelere göre daha çok korunmaktadır. Dolayısıyla yapısındaki bazı kelimelerin anla-

* Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Türkoloji Bölümü, nuruseev@gmail.com

mı bugünlerde bilinmemektedir. Ancak dilimizin eski yazılı metinlerine baktığımızda deyimlerdeki anlamı bilinmeyen kelimelerin anlamlarını çıkarmak mümkündür. Aşağıda da Kırgız Türkçesindeki deyimlerde geçen ve anlamı halkça bilinmeyen bazı kelimeleri Eski Türkçe verileri vasıtasıyla açıklamaya çalıştık.

1. Çuçuktay Çıjır-

Çuçuktay çıjır- deyimini *bağırıp çağırarak, yüksek sesle ağlamak* anlamına gelir. (KTS 2010: 1342) Örneğin, “*Kolu-colum boş bolso, azır beregi opuza kılğandardın başın çımçıkıtay culup, ce tirüülöy kıynap, otko salıp çuçuktay çıjırtpas belem. (Elim boş olsa, şimdi bu hakaret edenlerin kafasını koparıp, ya da diri ateşe vererek çuçuk gibi bağırtacaktım.)*” (Ömürbaev) cümlesinde bu deyim hakaret edilen birisinin hakaret edenleri nasıl cezalandıracağını düşünerek onları ateşe vererek **çuçuk gibi** bağırtarak ağlatacağını hayal etmesini anlatmaktadır. Bu deyim **çuçuktay** kelimesinden ve **çıjır-** fiilinden oluşmaktadır. **Çıjır-** fiili *bağırarak, yüksek ses çıkarmak* anlamına gelir. (KTS 2010: 1355) **Çuçuktay** kelimesi de **çuçuk** kökünden ve bir hareketin ya da bir özelliğin gövde kelimeye verilen özellik, nesne gibi yapıldığını ya da onun gibi özelliğe sahip olduğunu bildiren **-day** ekinden (Kudaybergenov vd. 1980: 228) oluşmaktadır. Demek ki bu deyim asıl anlamı **çuçuk** kökünde bulunmaktadır. Çünkü, bu deyimdeki birisinin bağırıp çağırması, yüksek sesle ağlaması bu kelimeye verilen özellik, nesneye benzetilmektedir. Yani bağırıp çağırma, yüksek sesle ağlama bu kelime ile yansıtılan şeyin özelliğidir. Ancak bugünkü Kırgız Türkçesi verileri ile bu kökün anlamını tespit etmek mümkün değildir. Çünkü Kırgız Türkçesindeki **çuçuk** kelimesi *at yağından yapılan yemek* ve *kemik içindeki yağ* anlamlarına gelir. (KTS 2010: 1342) Demek ki bu kelimenin anlamını tarihi metinlerimizde aramak gerekir. Gerçekten de bu kelime Mahmud Kaşgari'nin sözlüğünde geçmektedir. Orada bu kelimenin *domuz yavrusu* anlamına geldiği belirtilmektedir. (DLT I: 381) *Divanü-Lügati'it-Türk'te* **çoçuk** şeklinde olan bu kelime Kırgız Türkçesinde **çuçuk** şekline dönmüştür. Yani ilk hecedeki **o** ünlüsü ikinci hecedeki **u** ünlüsünün tesiri ile **u** ünlüsüne dönmüştür. Demek ki **çuçuktay çıjır-** deyimini *domuz yavrusu gibi bağırarak* anlamını verir. Domuz yavrusunun da sesinin çok yüksek, çetin olduğu bellidir. Bundan dolayı bazen **çuçuktay çıjır-** yerine **toropoydoy çıjır-** (*domuz yavrusu gibi bağır-*) kullanılır. Demek ki Eski Türkçede *domuz yavrusu* anlamına gelerek kendi başına kullanılan **çuçuk** kelimesi şimdiki Kırgız dilinde anlamını yitirerek sadece **çuçuktay çıjır-** deyiminin yapısında kullanılmaktadır.

2. İçim tap

“*İshak singan butun sıypalap, közünün töböüsü menen oturgandardı sıdırıp tiktep, erdin bek kımtıp, içim tap bolup oturdu. (İshak kırılan ayaklarını tutup, gözünün üstü ile oturanları sırasıyla gözden geçirerek ve dudaklarını sıkı tutarak konuşmadan oturdu.)*” (Kasimbekov) cümlesindeki **içim tap** deyimini çok ko-

nuşmayan, fazla söz söylemeyen, iç dünyasını açmayan anlamlarını vermektedir. (KTFS 2001: 218) Daha geniş tutarsak, bu deyim çok konuşmayan, çevredeki-lerle fazla ilgilenmeden kendi iç dünyasıyla yaşayan insanlar için kullanılır. Bu deyim nasıl böyle bir anlam vermektedir? Bunu tespit etmek için söz konusu deyim oluşturan kelimeleri araştırmak gerekir. **İçim tap** deyimini **içim** ve **tap** kelimelerinden oluşan basit cümle şeklindeki bir deyimdir. **İçim** kelimesi bir şeyin içini ve iç dünyasını bildiren **iç** kelimesinden ve **+im** 1. şahıs iyelik ekinden oluşarak bundan sonra gelen kelime ile verilen özelliğin kendisine ait olduğunu bildirmektedir. **Tap** kelimesinde de **iç** kelimesi ile verilen insanın iç dünyasının bir özelliği bildirilmiştir. Demek ki söz konusu deyim *çok konuşmayan, fazla söz söylemeyen, iç dünyasını açmayan* anlamlarını vermesinin sırası bu kelime saklıdır. Ancak, bugünkü Kırgız dilinde kullanılan **tap** kelimesinin 1. *Sıcaklığın etkisi*, 2. *Koşmak için hazır duruma gelmek*, 3. *Sosyal sınıf* anlamları ile bu deyim anlamını açıklamak mümkün değildir. Dolayısıyla bu kelimenin eski metinlerdeki anlamlarına bakmak lazımdır. **Tap** kelimesi Yenisey Yazıtları'nda ve Mahmud Kaşgari'nin sözlüğünde *yeterli, yeterli sayıda* anlamlarına gelmektedir. Örneğin, El-Başı (E 68) yazıtındaki "**Tap** yüz arka eşim. (Yeterli sayıdaki yüz arka dostum.)" cümlesindeki **tap** kelimesi yazıt sahibinin yüz dostunun onun için yeterli olduğunu göstermekte ise, *Divanü-Lügati't-Türk*'teki "Bu aş mana **tap**. (Bu yemek bana yeterlidir.)" cümlesindeki **tap** kelimesi ile herhangi bir kişi için kendisine verilen yemeğin yeterli olduğu gösterilmiştir. (DLT I: 318) Bize göre **içim tap** deyimindeki **tap** kelimesi işte bu anlamlara gelmektedir. Kelime kelime tercüme edersek *içim yeterli* anlamına gelir. Burada **içim** kelimesi ile insanın iç dünyasının, potansiyelinin verildiği açıktır. Dolayısıyla **içim tap** deyimini önce insanın iç dünyası, potansiyelinin yeterli olduğu verilmiş, sonra *daha çok konuşmayan, fazla söz söylemeyen, iç dünyasını açmayan* anlamlarına sahip olmuştur.

3. Sındın kara taşı

Şimdiki Kırgız dilinde *çok ağır* anlamını veren **sındın kara taşı** deyimini var: "*Kolu sındın kara taşı eken, kozgoy albadım. (Elleri çok ağırmış, kaldıramadım.)*" (Osmonaliev) (KTFS 2001: 425) Bu deyimdeki **kara** (*siyah*) ve **taş** (*taş*) kelimeleri şimdiki Kırgız dilinde aktif olarak kullanılan, tam anlamlı kelimelerdir. Ancak, **sın** kelimesinin anlamı bilinmemekte ve kullanılmamaktadır. Demek ki bu kelimenin anlamını eski metinlerde aramamız gerekmektedir. *Divanü-Lügati't-Türk*'de **sın** kelimesi tam anlamlı bir kelime olarak geçmektedir. Ele alınan kelime söz konusu eserde *kabir, mezar* anlamlarını vermektedir. (DLT III: 65, 138) Örneğin, "*Yaljuk menğü tirilmes, sınka kirüp keri yanmas. (İnsanoğlu ebedi yaşamaz, mezara girip geri dönmez.)*" cümlesindeki **sın** kelimesi *mezar, kabir* anlamlarını yansıtmaktadır. Demek ki, **sındın kara taşı** deyimindeki **sın** kelimesi *mezar* anlamındaysa, ele alınan deyim kelime kelime tercüme edersek deyim *mezarın kara taşı* anlamına gelir. Bu durumda niçin bir şeyin ağırlığını mezarın kara taşına benzeterek vermişler sorusu oluşur. Bu soruyu cevaplayabilmek için

babalarımızın, Türk halklarının anıt dikme, ölü gömme geleneğine başvurmamız gerekir. Bütün insanlık, onun içinde Türk halkları ölüyü gömmeye çok önem vermişlerdir. Bunu ölen eski Mısır Firavunları için yapılan piramitler ile Türk halklarına ait Köktürk harfli yazıtlar kanıtlamaktadır.

Türk halklarının kendi icadı yazı ile yazılan Köktürk harfli yazıtlarının hemen hemen hepsinin mezarlara dikilen anıt yazıtlar olduğunu hatırlarsak onların vefat edenlere gösterdiği saygıyı iyi anlarız. Bilindiği gibi babalarımız mezarlara vefat edenin anısına yazıtlar dikmiştir. Bu yazıtlar yazıt dikmeyi meslek edinenler tarafından büyük emek harcanarak dikilmiştir. Örneğin, Yenisey Yazıtları'ndan Elegeşt (E 10) yazıtında yer alan “*Yüz er kadaşım uyarın için yüz erin, elig öküzin tikdi. (Yüz er akrabam muktedir olduğu için, yüz erle, elli öküzle (yazıtımı) diktiler.)*” cümlesinde merhum için dikilen yazıtın onun yüz akrabası muktedir, yani yapabilecek bir gücü olduğu için yüz er ve elli öküz vasıtasıyla dikildiği anlatılmaktadır. Demek ki, elli öküz ve yüz er aracılığıyla dikilen bu yazıtın boyutu büyük ve ağırdır. Gerçekten de söz konusu yazıtın boyutu 320×66×20 sm'dir. (Vasilyev 1983: 18) Böyle bir boyut ve ağırlıktaki yazıtı dikmek bugün de kolay değildir. Yazıtın dikildiği dönemi ve o dönemin teknolojisini göz önünde bulundurursak yarı göçebe hayat sürdüren, taştan inşaat yapmayan babalarımız için mezar yazıtları ağır olarak kabul edilmiş olabilir. Dolayısıyla bir şeyin ağırlığını **mezar/sın taşıma** benzeterek anlatmışlardır. Vaktin geçmesiyle Kırgız Türkçesinde **sın** kelimesi günlük konuşmadan düşmüş, yerine Arapça **mürzö** kelimesi yerleşmiştir. Ancak, **sındın kara taşı** deyiminde korunmuştur. Belirtilmesi gereken nokta bu deyimdeki **kara** kelimesi renk değil, *büyük* anlamında geçtiğidir.¹

4. Ara Arkaik Kelimeler

Bu kelimeler arkaik kelimelere benzemektedir. Ancak, onlara tam olarak uymamaktadır. Çünkü, arkaik kelimeler yerini başka kelimeye bırakarak kullanımdan tamamıyla düşmüşken (Saparbaev 1997: 177), söz konusu kelimeler kullanımdan yüzde yüz düşmemiştir. Bu özelliği dolayısıyla Rakımbek Uulu tarafından birleşik kelimelerin içindeki arkaik kelimeler ve deyim arkaikliği denilmiştir. (Rakımbek Uulu 2010: 94-107) Böyle bir adlandırma ve tasnife katılmakla beraber arkaik kelimeleri bugünlerde kullanılıp kullanılmadığına göre de tasnif etmek lazım diye düşünüyoruz. Çünkü, arkaik kelimelerin bazıları tamamıyla kullanımdan düşerek sadece tarihî eserlerde stilistik amaçla kullanılırken, bazıları deyimlerin yapısında da olsa günlük dilde kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu kelimeleri araştırarak özelliklerini bulmamız gerekmektedir. Ele alınan kelimelerin en büyük özelliği anlamı bugün bilinmeyip sadece deyimlerde kullanılmasıdır.

¹ **kara** kelimesinin *büyük* anlamında olduğu hakkında bk.: Sıdkov, S. (1983), “Kara Degen Sözdün Semantikas Cönündö”, *Tyurkologičeskaye İssledovaniya*, Frunze, s. 84-91; Useev, N. (2009), “Kara Sözdünün Yenisey Cazma Estelikterindegi Maanisi Ce Kara Bodun Koşmok Sözü cana Kara Bol- Tataal Etişi”, *Alatoo Academic Studies*, (2), Bişkek, s. 69-75.

Bu özelliğine göre arkaik kelimelere benzemektedir. İkinci özelliği arkaik kelimelerden farklı olarak deyimlerin yapısında da olsa bugünlerde kullanılmasıdır. Bu iki özelliğine göre aktif olarak kullanılan kelimeler ile arkaik kelimeler arasındadır. Ancak, bu kelimeler vaktin geçmesi ile yavaş yavaş kullanımdan düşmektedir. Örneğin, **çuçuktay çıdır-** deyimini **toropydoy çıdır-** olarak değişerek yapısındaki anlamı bilinmeyen **çuçuk** kelimesinin yerini anlamı bilinen **toropoy** kelimesi almaktadır. Belirli bir süre geçtikten sonra bu kelimelerin arkaik kelimelere dönüşeceği açıktır. Dolayısıyla, bu kelimelere ara arkaik kelimeler demenin daha doğru olacağını düşünmekteyiz. Tamamıyla kullanımdan düşen arkaik kelimelere de tam arkaik kelimeler denebilir. Sonuçta arkaik kelimelerin bu türünü aşağıdaki gibi açıklayarak özelliklerini belirtebiliriz.

Ara arkaik kelimeler, şimdiki dilimizde kendi başına tam anlamlı bir kelime olarak kullanılmayan, ancak, deyimlerin ve birleşik kelimelerin yapısında anlamlı kelime olarak kullanılan ve anlamları eski metinlerde bulunabilen arkaik kelimelerdir. Örneğin, **çuçuktay çıdır-** deyiminin yapısındaki **çuçuk** kelimesi şimdiki Kırgız dilinde kendi başına kullanılmıyor. Kendi başına söylendiğinde ya da yazıldığında hiç anlam vermez. Sadece söz konusu deyimde geçer. Fakat, bu deyimde de ne anlama geldiği belli değildir. Ancak, bu kelimenin eski metinlerde *domuz yavrusu* anlamını verdiği öğrenildiğinde söz konusu kelimenin tam anlamlı kelime oduğu, deyim içindeki görevi açıklığa kavuşur. Bunları sonuçlandırırsak ortaya aşağıdaki gibi neticeler çıkar:

1. Ara arkaik kelimeler her zaman deyimlerin ve birleşik kelimelerin içinde bulunmaktadır.
2. Demek ki deyimler eski unsurları koruma özelliğine sahiptir.
3. Ara arkaik kelimeler tam arkaik kelimelerden farklı olarak deyimlerin içinde de olsa bugünlerde kullanılmaktadır.
4. Bu kelimelerin leksik anlamları bugünkü dilimizde belli değildir ve kendi başlarına kullanılamazlar.
5. Ancak, deyimlerin anlamına sağladığı katkı büyüktür.
6. Bu kelimeler dilimizin tarihî devirlerinde tam anlamlı kelime olarak kullanılmıştır.
7. Bu kelimelerin herhangi bir deyimde yer almasına onların eski ve bilinmeyen anlamı etkili olmuştur.
8. Bu kelimelerin anlamını öğrenmek, içinde geçtiği deyimini derin bir şekilde anlamamıza katkı sağlamaktadır.

Bu kelimelerin incelenmesi daha ileride olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü, bu kelimelerin incelenmesi dilimizin tarihî leksikolojisinin araştırılmasında ve deyimlerimizin iyi anlaşılmasında önemlidir.

Kaynakça

- ATALAY, Besim (1998), *Divanü Ligat-it-Türk Tercümesi I-IV*, 4. baskı, Ankara.
- KTFS: *Kırgız Tilinin Frazeologiyalık Sözdüğü*, 2001, Bişkek.
- KTS: *Kırgız Tilinin Sözdüğü*, 2010, Bişkek.
- KUDAYBERGENOV vd. (1980), *Kırgız Adabiy Tilinin Grammatikası*, Frunze, Mektep.
- RAKIMBEK UULU, Mirzat (2010), *Manas Dastanındaki Arhaizm Sözdör*, KTMÜ, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- SAPARBAEV, A. (1997), *Kırgız Tilinin Leksikologiyası cana Frazeologiyası*, Bişkek.
- SIDIKOV, S. (1983), “Kara Degen Sözdün Semantikasi Cönündö”, *Tyurkologičeskaye İssledovaniya*, Frunze, s. 84-91.
- USEEV, N. (2009), “Kara Sözüünün Yenisey Cazma Estelikterindegi Maanisi Ce Kara Bodun Koşmok Sözü cana Kara Bol- Tataal Etişi”, *Alatoo Academic Studies*, (2), Bişkek, s. 69-75.
- VASİL'YEV, D. D. (1983), *Korpus Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad.